

Rozpad sovětského bloku

Konec marxismu jako dominantní politické
ideologie?

Mapa sovětského bloku

Uvolňování napětí mezi velmocemi v 70. letech

Od přelomu 60. - 70. let 20. století – období détente (uvolnění v mezinárodních vztazích), které končí invazi SSSR do Afghánistánu roku 1979.

Jde o politiku uvolňování napětí. Nastiňuje ji i NATO ve své Harmelově zprávě z roku 1967.

Mezi významné součásti détente patří „nová východní politika“ W. Brandta a „helsinský proces“

Hodnocení détente je ambivalentní, došlo ke snížení napětí, k mírové spolupráci států s rozdílným spol. zřízením (komunistický termín), avšak ve svém důsledku z ním měl hlavní prospěch SSSR.

Tyto procesy zmenšily tlak Západu na socialistické státy a umožnily tamním režimům přežít delší dobu.

80. léta, po invazi SSSR (1979) do A. eskalace napětí, USA chtějí vyvíjet tlak na SSSR.

Gorbačov 1985 – reformní politika v mezích systému, přistoupil na skutečné odzbrojovací kroky, nezvládnuté reformy, krize satelitních režimů, rozpad bloku soc. států.

1991 konec VS a konce studené války.

Helsinky a jejich dopad

Helsinský proces – jednání zahájena v roce 1973, v Ženevě. Jednání probíhala od konce 60. let, USA skeptické ke smyslu.

33 států Evropy, USA a Kanada.

Cíl Východu: kodifikovat poválečné uspořádání v Evropě + klín mezi USA a ZE.

Cíl Západu: přispět k uvolnění napětí, nezadat si se socialistickými státy + šance na příznivé podmínky pro konec války ve Vietnamu.

Výsledek: Helsinský závěrečný akt, 3 koše.

1. Bezpečnostní otázky.
2. Ekonomická spolupráce
3. Lidská práva

Západní země využily helsinského procesu k tlaku na soc. státy.

Kodifikován princip následných schůzek.

Význam Helsinek – odlišné interpretace.

- a) Prodloužení existence sovětského bloku.
- b) Podmínky pro pád sovětského bloku.

Následné schůzky KBSE v 80. letech a jejich pozadí

1977 – 78 – následná schůzka v Bělehradě, spory o nedodržování lidských práv.

1979 – sovětská invaze do Afghánistánu.

1980 – 83 – následná schůzka v Madridu.

Poznamenána intervencí SSSR v Afghánistánu a dvojitým rozhodnutím NATO o rozmístění střel s plochou dráhou letu a raket středního doletu.

USA – politika tlaku na „říši zla“ (Reagan).

Tlak na sovětské energetické investice + potraviny (embargo na vývoz pšenice z USA do SSSR záhy zrušeno pod tlakem zemědělské lobby)

1984 – konference o odzbrojení a posílení důvěry ve Stockholmu, opatření k vytváření důvěry, princip notifikace cvičení a návštěvy pozorovatelů.

1987 – smlouva INF – jedna kategorie jaderných zbraní pryč.

Vídeňská konference 1986 – 1989, jednání o odzbrojení, poznamenána změnou politikou SSSR, druhé kolo uvolňování napětí, přijat princip monitoringu dodržování závazků, vytvořeny podmínky pro podpis KOS.

Moskva také přestala podporovat různé režimy či povstalecká hnutí po celém světě. Postupně skončily občanské války ve střední Americe či v Africe, padly některé prosovětské vlády.

V únoru 1989 skončil odsun sovětských jednotek z Afghánistánu.

1990 – podpis Smlouvy o konvenčních ozbrojených silách (KOS), paritní limity smlouvou limitované výzbroje pro NATO a VS.

Konec kvantitativní převahy tábora „míru“.

Krise marxistické diktatury v Polsku

Polsko - koncem 70. let – dělnické bouře v Gdaňsku – pád Gomulky.

Gierek usiloval o stabilizaci – **na bázi helsinského procesu získat západní úvěry** – část nebyla projedena nýbrž proinvestována – v podmínkách centrálního plánování a na pozadí ekonomické krize na Západě (ropné šoky 70. let) neefektivně.

1980 – vznik Solidarity, 1981 – více než 10 mil členů – masová a spontánní odborová organizace mimo marxisty ovládané odbory.

Eskalace krize – 1981 převrat Jaruzelského. Zabránil sovětské intervenci? Otázka, zda SSSR byl skutečně odhodlán jít do intervence je nejasná. Historik musí vzít v potaz situaci, v jaké Jaruzelski byl, co věděl a zda mu to co věděl vylučovalo možnost intervence.

1983 – výjimečný stav zrušen – reformy nadále neúspěšné. 1988 – na pozadí přestavby propuká další kolo nepokojů. 1989 – Mazowieckého koaliční vláda, **1990 – konec režimu.**

Krise v Polsku se táhla od 70. let. Způsobena neefektivitou centrálně plánované ekonomiky a prohloubena odporem společnosti vůči režimu, živeném katolickou církví a neformálními skupinami.

Krise se přelila z národní úrovně do blokové, protože generovala požadavky na nedostatkové zdroje ostatních satelitů (nenechat režim padnout) a konzervovala u nich problémy, protože režimy na pozadí dění v Polsku neměly odvahu je řešit.

Role systémových změn

Sovětský blok se na přelomu 80. a 90. let vnitřně zhroutil primárně v důsledku nezvládnutých systémových změn.

Zahraničněpolitický tlak Reaganovy administrativy, jakkoli důležitý, k tomuto vývoji přispěl spíše sekundárně. Podle mého soudu by ale bez něj mohla agónie sovětského bloku pokračovat ještě dlouhá léta, a proto má tento státník nepochybně významný podíl na ukončení studené války a kolapsu světové socialistické soustavy. Nebylo by také správné přehlížet podíl předchozích amerických administrativ.

Henry Kissinger, *„vítězství ve studené válce nebylo úspěchem jediné americké vlády. Vzešlo z kombinace čtyřiceti let úsilí obou amerických politických stran a sedmdesáti let komunistického kostnatění. Fenomén Reagan vzešel ze šťastné kombinace osobnosti a příležitosti: o deset let dříve by se Reagan jevil jako příliš bojovný, o deset let později jako příliš úzce zaměřený.“*

(Kissinger, H. (1996): Umění diplomacie. Obzor: Praha, s. 839.)

Na přelomu 80. a 90. let minulého století byl svět svědkem událostí, které vedly k pádu komunistických režimů ve střední a východní Evropě, sjednocení Německa (1990), zániku RVHP (1991) a Varšavské smlouvy (1991) a nakonec i k rozpadu „prvního státu dělníků a rolníků“, mnohými levicovými intelektuály na Západě tolik milovaného Sovětského svazu (1991).

Skončila studená válka, která byla více než 40 let klíčovým jevem v systému mezinárodních vztahů.

Cena bloku pro SSSR

Gorbačov potřeboval získat čas a prostředky k reformě socialismu, modifikoval Sovětský svaz svoji zahraniční politiku (slogan o novém politickém myšlení) a začal zdůrazňovat možnost kooperace se Západem.

Zahraněční politika SSSR - vytvářela nadměrný tlak na sovětské ekonomické zdroje. Zbrojení (až 25% sovětského HDP) plus podpora marxistických a tudíž ekonomicky naprosto neschopných režimů v rozvojovém světě.

Britský historik J. M. Roberts, „*sovětské postavení na počátku osmdesátých let bylo nicméně velice odlišné od toho, v němž se SSSR nacházel deset let předtím. Musel čelit nákladnému konfliktu v Afghánistánu a jeho evropské satelity mu nejenom nepřinášely ekonomický prospěch, ale naopak byly finančně nákladné a bylo třeba v nich udržovat vojenské posádky, což rovněž přispívalo k růstu výdajů na obranu.*“
Roberts, J. M. (2004). Dvacáté století. Dějiny světa od roku 1901 do současnosti. Beta-Dobrovský: Praha-Plzeň, s. 547.

SSSR se pravděpodobně nechtěl bloku zbavit – jako předpolí a symbol síly (podobně jako impérium u Francie v 50. letech) byl blok neocenitelný.

Potřeboval jej reformovat tak, aby výhledově nebyl pro Moskvu ekonomickou zátěží a naopak zdrojem vyspělých technologií a schopný platit za sovětské suroviny světové ceny.

Tamější režimy se ve všech státech potýkaly s vážnými ekonomickými a společenskými problémy – přes rozdílné kulturní základy obdobné problémy jako důsledek aplikace marxismu. Rozdílná byla hloubka jejich potíží a reakce vládnoucích politických elit.

V Polsku si namlouvat, že režim není v systémové krizi, a v Maďarsku probíhaly pozvolné ekonomické a společenské reformy, **politické elity v NDR, ČSSR, Bulharsku a Rumunsku hlubší reformy socialismu odmítaly.**

Co chtěl Gorbačov?

Rozpad sovětského bloku bude v historii vždy spojován se dvěma jmény – Gorbačov a Reagan.

O cílech Gorbačova existuje mnoho mýtů.

Gorbačov se k cílům reform, nazývaných „přestavbou“, vyjádřil takto: *„Úspěch přestavby dokáže, že socialismus je nejen schopen vyřešit historický úkol dosáhnout nejvyšší úrovně vědeckotechnického pokroku, ale že jej vyřeší sociálně a morálně nejefektivněji, demokratickými metodami, v zájmu člověka a jeho vlastním úsilím, pomocí jeho dovednosti, mistrovství, nadání, svědomí a vědomí odpovědnosti vůči ostatním lidem. Úspěch přestavby odhalí trdní omezenost a egoismus těch sil, které dnes dominují na Západě a které militarismus, horečné zbrojení a hledání nepřátel na celém světě připravily o rozum. Úspěch přestavby pomůže rozvojovým zemím určit si cesty ekonomické a sociální modernizace, aniž by ustupovaly neokolonialismu a vrhaly se do náruče kapitalismu.“*

Gorbačov, M. S. (1987). Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět. Svoboda: Praha, s. 113 – 114.

Jinými slovy, přestavbou měl SSSR získat kapacity k definitivní porážce kapitalismu, tedy k realizaci starého leninského cíle rozšířit socialismus po celé Zemi.

Gorbačov v době, kdy zahajoval reformy, nechtěl v SSSR zavést ani demokracii a ani tržní hospodářství.

Proto byl velmi překvapen, když široké vrstvy sovětské společnosti začaly brát jeho hesla o glasnosti (méně cenzury), přestavbě (reformy socialismu) a novém politickém myšlení (ústup od konfrontace se Západem) vážně a začaly se dožadovat reálných změn.

Interpretace konce rozpadu SB

Problém interpretace konce studené války.

1. teze, že SV prohrál SSSR kvůli tlaku USA po nástupu Reagana.
2. teze, že SV skončila kvůli helsinskému procesu.
3. teze, že SV skončila kvůli vnitřnímu zhroucení SSSR a socialistických států neschopných konkurovat Západu.
4. zrada Gorbačova.

První tři se doplňují. Poslední je hloupost. Gorbačov nechtěl SSSR a jeho tábor zrušit. Chtěl reformu socialismu, která se mu nepovedla

Jednalo se o marxistického aparátčíka, který nechtěl přinést sovětskému bloku demokracii!

Hlavní příčina: neschopnost režimu aplikujících marxismus konkurovat kapitalismu + nezvládnutá systémová změna!

Konec VS a rozpad SSSR znamená konec bipolárního systému, který se formoval od konce 40. let.

System MZV přechází v monopolární systém z hlediska distribuce moci.

Z hlediska ekonomické síly se jednalo o multipolární systém od 60. let 20. století kam ale socialistické státy nepatřily (autarkie ekonomik) – USA – EHS – Japonsko – samí američtí spojenci!

Rozpad SSSR

Reformy, pnutí uvnitř společnosti, ekonomické problémy - SSSR se proto na začátku 90. let začal rozpadat.

Nejprve se odtrhly pobaltské republiky - Nejvyšší sověty vyhlásily nezávislost. Zpočátku byla povstání potlačena silou – například v Litvě, Lotyšsku či Estonsku .

Na podzim 1991 - Moskva nucena uznat právo svazových republik na sebeurčení - ústava z roku 1977.

Spory Grobačova s Jelcinem (prezident RSFSR).

Vojenský puč v srpnu 1991 - těsně předtím, než měla být podepsána nová smlouva o reorganizaci Svazu ve volnější federaci republik, kterou podporovaly hlavně středoasijské republiky.

Bělověžská dohoda uzavřená mezi Ruskem, Ukrajinou a Běloruskem 8. 12. 1991 - konec SSSR.

Sovětský svaz zanikl 31. prosince 1991.

Faktory rozpadu SSSR

Rozpad SSSR – způsoben kombinací několika podmínek/okolností/proměnných

Studená válka přispěla, nebyl to ale jediný faktor - soupeření USA a SSSR důležité - ne více než ostatní

Role ekonomická krize v Sovětském svazu + náklady na likvidaci jaderné nehody v Černobyli

Ideologická krize

Výbuchy etnického napětí a nástup separatistických hnutí

Rivalita mezi Gorbačovem a Jelcinem nebo postupná ztráta vlivu Komunistické strany Sovětského svazu

Dění v sovětských satelitech ve střední a východní Evropě

Disidentské a opoziční hnutí – s výjimkou Solidarity v Polsku malý vliv, spíše podoba morálního vzoru.

Nadměrné zbrojení a vojensko-průmyslový komplex + válka v Afghánistánu + nespokojenost armády

Ekonomická krize v SSSR I.

Ekonomický propad - **vyčerpání direktivního řízení** - vyspělou ekonomiku řídit nedokázalo.

Morální zaostávání techniky (Sovětský svaz ani nenastartoval nový technologický trend), nízká kvalita výrobků, neschopnost zajistit výrobu technologicky složitějších výrobků + deficit zboží denní spotřeby.

Zemědělství – krize kolchozů - Sovětský svaz se stal největším dovozcem obilí na světě.

HDP 1985 - +2,3%, výrazně méně než plán, zahraniční dluh 10,5 mld. volně směnitelných rublů.

Problémy se stupňovaly – role polovičatých reforem. Politickou a ekonomickou situaci v SSSR do konce roku 1991 lze označit za katastrofální.

HDP -13%, průmyslová výroba -2,8%, zemědělství - 4,5%, ropa a uhlí - 11%, surové železo - 17%, výroba potravin - 10%, zahraničního obchod - 37%, zatímco vývoz - 35%, dovoz - o 46%.

Zahraněční dluh - 52 ml. volně směnitelných rublů (90 mld. USD)

Ekonomická krize v SSSR II.

Vnější ekonomický tlak – z americké strany učiněno vše možné, aby **Moskva nemohla získat větší úvěry + zpřísněno embargo na vývoz západních technologií do RVHP + omezení vývozu na Západ z RVHP.**

Kritika amerického údajně velkopanského chování byla běžnou kampaní, kterou Moskva vydatně podporovala a šířila) a hledaly se nejrůznější způsoby, jak zamezit sovětskému zboží v cestě na západní trhy.

Šlo o jistý druh hospodářské války - co bylo oním jazýčkem na vahách?

V roce **1985** se podařilo Američanům získat saúdského krále Fahda **k politice velkého snížení cen ropy** – během pěti měsíců díky **saudskému zvýšení produkce ze 2 na 9 milionů barelů denně klesla cena ropy z původních 35 dolarů postupně až na 12 dolarů za barel (v roce 1988 až na necelých 9 dolarů)**a dlouho se na této úrovni držela.

1 USD dolar za barel znamenal pro Moskvu příjem jedné miliardy rublů ročně, a to, že tyto miliardy do moskevské kasy neplynuly, byl další atak na Gorbačovovy možnosti i politiku.

Dle Jegora Gajdara nešlo o hlavní příčinu zániku SSSR.

Ideologická krize v SSSR

Za Brežněva se ideologie stala rituálem – neměla nic společného s realitou.

Nomenklatura – 300 000 lidí řídících stát – rozchod s ideologií, moc u proměnit ve vlastnictví – ideologie netřeba?

Gorbačov přišel s myšlenkou obnovy kádru – nedůvěřoval brežněvovským elitám a chtěl dát příležitost mladším, což samozřejmě ohrožovalo jejich současné postavení.

KSSS ztrácela moc řídit a kontrolovat život v zemi. Díky zájmům nomenklatury postupně vznikala různá paralelní centra moci a možnosti komunistického vedení ovlivňovat vývoj byly čím dál menší až zanedbatelné.

Gorbačov – tvrdý kritik Stalinismu - základy sovětské společnosti byly položeny za Stalina.

Glasnost', veřejná diskuse a kritika Stalina podryvaly legitimitu KSSS.

Co místo marxismu jako tmelu heterogenní sovětské společnosti? Marxismus - z hlediska etnicity a náboženství univerzální ideologie – mohl držet SSSR pohromadě.

Nacionalismus jako náhrada – katastrofa pro heterogenní stát!

Další literatura

Crozier, B. (2004): Vzestup a pád sovětské říše. Praha, s. 21 – 184 a 447 – 449.

Johnson, P. (1991): Dějiny 20. století. Praha. (pasáže věnované tématům kurzu)